

Transitiebeleid na corona: het belang van een natuurlijk sociaal contract

Auteurs: René Kemp, Patrick Huntjens en Ger Jonkergouw¹

28 juni 2021

Inleiding

Op basis van de verkiezingsprogramma's leek zich aanvankelijk een sociaaleconomische paradigmaverschuiving van rechts naar links af te tekenen: de mens moet weer centraal staan, iedereen moet profiteren van welvaartsgroei, minder individualisme is wenselijk, en het belang van natuurherstel, andere energiebronnen en betaalbare woningen werden erkend door nagenoeg alle politieke partijen. Zelfs de VVD constateerde dat het kapitalisme niet meer voor iedereen werkt. Een opmerkelijke kentering na 40 neoliberale jaren. Maar de verkiezingsuitslag van maart 2021 weerspiegelt dit niet. Gevoelens van onzekerheid als gevolg van de Corona-pandemie en het gebrek aan koers en samenhang in de aanpak van de grote maatschappelijke issues zijn bij grote aantallen kiezers een belangrijke drijfveer geweest voor het zoeken van een veilige politieke haven bij partijen die de noodzaak van grote transities, met alle onzekerheden die daarbij horen, niet zo sterk op de voorgrond zetten, of die zich daar expliciet tegen verzetten.

De meeste verkiezingsprogramma's erkennen de noodzaak van een andere economie en rol voor de overheid, maar overzien onvoldoende hoe allerlei systeemveranderingen met elkaar samenhangen: een economische paradigmaverschuiving, een beter functionerende overheid en de drie duurzaamheidstransities: de energietransitie, de voedsel- en landbouwtransitie en de transitie naar een circulaire economie. Daarnaast moet een sociale transitie naar een meer gelijkwaardige en rechtvaardige samenleving, met name voor de minder geprivilegieerden - en zeker niet alleen in Nederland - urgent op de agenda staan². Het ingewikkelde is dat al deze 'grote' transities nauw met elkaar verweven zijn en dat het vooralsnog ontbreekt aan een 'synchroniserende' visie, missie, strategie en beleid.

Opvattingen over Corona verdeelden het electoraat: linkse kiezers wilden vaker dan rechtse kiezers de pandemie onder controle krijgen, rechtse kiezers wilden de economie (en het eigen leven) weer open (Sipkema 2021)³. Met 17 partijen in de tweede kamer is sprake van versplintering, waarvan Cuperus

---

¹ René Kemp is hoogleraar Innovatie en Duurzame Ontwikkeling (MSI, Universiteit Maastricht en UNU-MERIT), Patrick Huntjens is hoogleraar Governance van Duurzaamheidstransities (MSI, Universiteit Maastricht) en lector sociale innovatie in het groene domain (InHolland) en Ger Jonkergouw is sociaal en cultuurpsycholoog, gespecialiseerd in transformatieve processen. Dit stuk is geschreven op basis van kennis van historische transities, sociale innovatie en directe betrokkenheid in transformatieve innovatieprojecten en veranderingscoalities. Wij zijn Tamara Metzke en René Kusters erkentelijk voor commentaar op een eerdere versie.

² Uit onderzoek van de United Nations blijkt dat Covid zorgt dat een langdurige opgaande lijn van inkomen en welzijn van grote delen van de wereldbevolking is doorbroken en dat er een terugval waarneembaar is naar het niveau van de jaren 90. <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/un-desa-policy-brief-86-the-long-term-impact-of-covid-19-on-poverty/> In Nederland is de economische ongelijkheid en kansenongelijkheid toegenomen sinds 2001. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/25/de-grote-scheefgroei-dit-zijn-de-vijf-belangrijkste-ongelijkmakers-a4048625>

³ Sipkema, T. (2021). Beïnvloedt corona ons stemgedrag? <https://coronapapers.nl/nieuws1/nieuws/beinvloedt-corona-ons-stemgedrag>.

(2021) zich afvraagt of hierdoor niet het ‘bestuurlijke normaal’ wordt versterkt ten koste van het ‘democratische normaal’⁴.

Door de overall politieke instabiliteit blijft de vorming van een niet-kortstondig landsbestuur voor een synchroniserend proces een hachelijke zaak. Mede als gevolg van het ontbreken van voldoende samenhang, die ook ‘stevig’ maatschappelijk wordt ondersteund, dreigen diverse deeltransities elkaar in de wielen te rijden. Wat Nederland nodig heeft - en lijkt te missen - is vertrouwen in de toekomst, een betere toekomst waar je zin in hebt, naar verlangt, en waaraan je ook een actieve bijdrage wilt leveren.

Ons betoog is dat net als de sociale transitie (een eerlijker en meer sociale samenleving, met zinvol werk, een meeregerend parlement en een overheid die burgers - letterlijk - hoort en met hen rekening houdt), ook duurzaamheidstransities niet zullen slagen zonder een andere economie en een ander sociaal contract: een ander verbond tussen burger, samenleving, economie en overheid, met de daarbij behorende rechten en plichten van zorg. Een ander sociaal contract is niet alleen wenselijk vanuit het oogpunt van duurzaamheid en sociale transitie, maar is ook nodig voor het herstellen van het vertrouwen van burgers in politiek, overheid en elkaar.

De complexe uitdagingen van de 21ste eeuw vereisen naar onze overtuiging een transitie in de richting van een nieuw sociaal contract dat de relatie tussen de mens en zijn sociale en natuurlijke leefomgeving herstelt. Een samenleving die humaner en eerlijker is en vooral minder destructief voor mens en natuur, zoals uitgebreid beschreven en onderbouwd in ‘Towards a Natural Social Contract’ (Huntjens, 2021). Daarmee kunnen we onze samenleving en onze planeet gezond maken, ook voor toekomstige generaties. Zonder zo’n contract - een *Natuurlijk Sociaal Contract* - zal van de omwenteling naar structurele, duurzame oplossingen weinig terechtkomen.

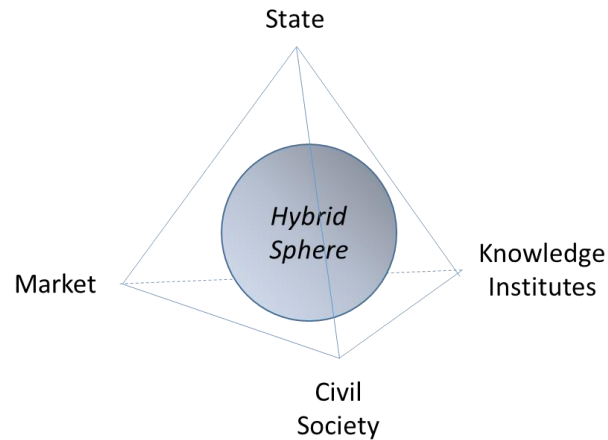
De ontwikkeling van een Natuurlijk Sociaal Contract is *an sich* een veelzijdig transitieproces. Het denken hierover staat nog in de kinderschoenen. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om een andere balans tussen markt, overheid en de ‘plurale’ sector⁵ (Mintzberg, 2015) die gaandeweg ontwikkeld moet worden. De plurale sector is de thuisbasis van individueel en collectief handelende burgers, die de processen die in de publieke en private sectoren worden georganiseerd naar een constructieve maatschappelijke impact kunnen ‘stuwen’, onder meer via burgerinitiatieven en het inbrengen van het burger-perspectief in die andere sectoren. Zij omvat niet alleen maatschappelijke organisaties en activistische NGOs, maar ook bijvoorbeeld verenigingen, clubs, coöperaties, stichtingen, religieuze instanties, sociale ondernemingen, vrijwilligers en burgerinitiatieven. Die rol van de plurale sector betekent dat de rollen en speelvelden van de staat, markt en burger opnieuw moeten worden gedefinieerd, en dus ook dat de burger zijn/haar eigen rol in de maatschappelijke transitie anders zal moeten gaan definiëren. Voorbeelden van herdefinitie zijn het centraal stellen van purpose and values door commerciële bedrijven (die netjes belasting betalen in Nederland) en ondernemende maatschappelijke organisaties. Het accepteren van maatschappelijke verantwoordelijkheden maakt organisaties meer hybride. Samenwerking met andere partijen draagt daaraan bij, en leidt tot de vorming van een ‘hybride sfeer’ (Avelino, 2016) (weergegeven in Figuur 1). In de hybride sfeer worden nieuwe rollen aangenomen om publieke waarden te dienen. Soms gebeurt dat via organisaties met een specifieke missie zoals impact financiers of MVO NL maar

---

⁴ Cuperus, R. (2021). Coronacrisis versterkt ‘bestuurlijk normaal’ ten koste van ‘democratisch normaal’. <https://coronapapers.nl/nieuws-1/nieuws/coronacrisis-versterkt-bestuurlijk-normaal-ten-koste-van-democratisch-normaal>.

⁵ Een gezonde samenleving vereist een *gerespecteerde* publieke sector, een *verantwoordelijke* private sector, een *robuuste* plurale sector en een *gezonde* planeet (Mintzberg, 2015).

vaker gebeurt dit via grotere aandacht voor mens, natuur en toekomstige generaties door reguliere organisaties (pensioenfondsen, universiteiten, decentrale overheden, onderwijsinstellingen, consultants).

Figuur 1: De Hybride Sfeer is de maatschappelijke ruimte voor samenwerking tussen onder meer overheden, markt, kennisinstellingen en burgers. Een Natuurlijk Sociaal Contract komt binnen deze ruimte tot stand.

Zonder een mediërende invloed vanuit een actieve burgersector zullen zowel de publieke als de private sectoren opgesloten blijven in de eigen domeinen en de daarbij horende valkuilen: bureaucratie, technocratie, fixatie op winst, vermogen en korte termijn, en kunnen zij niet hun potentie realiseren tot het leveren van een maatschappelijke bijdrage.

In de formatie-discussie wordt gepleit voor vrijere regeerakkoorden, een meeregerend parlement en meer tegenmacht vanuit burgers. In onze ogen is dat inderdaad belangrijk, maar nog belangrijker is dat georganiseerde *maatschappelijkheid* meer centraal komt te staan in de economie, opdat economie en samenleving zich in een meer verantwoordelijke richting ontwikkelen. Dat kan via maatschappelijke appèls op verantwoordelijkheid, coöperatieve bedrijven, impact investing⁶, values-based leadership, natuur-inclusieve landbouw en andere vormen van systeem-innovatieve verandering.

Aangezien burgers essentiële spelers zijn in het proces van de totstandkoming van een nieuw en duurzaam sociaal contract, zullen ook zij in de contractvorming actief moeten participeren. De transitieprocessen kunnen hiervan profiteren of last hebben wanneer burgers die rol niet actief oppakken. De grote opgave is hoe dan ook om alle burgers mee te krijgen in transitieprocessen. Dit stelt eisen aan het transitieproces zelf wat betreft samenspraak en eerlijke verdeling van de lusten en lasten.

Hurenkamp & Tonkens (2021) stellen hierbij dat onder invloed van de pandemie en de toeslagenaffaire de noodzaak is toegenomen van burgerlijke tegenmacht, als een vorm van doe-democratie in relatie tot de volksvertegenwoordigers⁷.

⁶ Impact investing is een verzamelnaam voor investeringen die expliciet gericht zijn op maatschappelijke doelen. Maximaal financieel rendement staat niet voorop. De totale omvang van Impact investing in 2020 bedraagt \$715 miljard volgens een survey onder 1700 impact investors behorende tot het Global Impact Investing Network. <https://thegiin.org/impact-investing/need-to-know/#what-is-impact-investing>

⁷ Hurenkamp, M. & Tonkens, E. (2021). De tegenmacht dat ben je zelf. <https://coronapapers.nl/nieuws-1/nieuws/de-tegenmacht-dat-ben-je-zelf>

We zitten nu in de bijzondere situatie dat er geld en politieke steun is voor herstel en transitiebeleid. Dit biedt een kans om een eerlijker en rechtvaardigere samenleving en economie te creëren. In het politieke discours in Nederland krijgen de volgende zaken veel aandacht: hoge huren tegenover relatief lage woonkosten voor woningbezitters, buitenlanders die banen en huurhuizen ‘inpikken’, buitenlanders die de Nederlandse cultuur niet accepteren, oneigenlijke ZZP-ers (met name in de zorgsector en gig economie) en hoge winsten voor platform bedrijven (Amazon, Google, Uber, Apple) die nauwelijks belasting betalen, protesterende boeren die beknot worden in hun bedrijfsvoering door milieueisen, de grote werkdruk en financiële en arbeidsrechtelijke onzekerheid die ervaren wordt door veel personeel en tot slot een economie die voornamelijk werkt voor vermogensbezitters en hoogopgeleiden.

Een cruciale kwestie is: hoe krijgen we linkse, rechtse en middenpartijen en -stemmers, bedrijven én consumenten én wetenschappers mee in de energietransitie, de voedsel en landbouw transitie en de circulaire transitie? En hoe krijgen we al deze spelers mee op zo’n manier dat ook de sociale transities, onder andere naar een betere inkomensverdeling, vast werk en voldoende en betere huisvesting, erdoor worden gerealiseerd? Ons antwoord is dat deze opgaven meer in relatie tot elkaar beschouwd moeten worden en dat elk van die transities gericht moet zijn op participatie en aandacht voor meervoudige waardecreatie gericht op sociaal en ecologisch rentmeesterschap en rechtvaardigheid (Huntjens, 2021)⁸. Participatie zorgt voor sensitiviteit en eerlijker uitkomsten, vooral ingeval van een gezamenlijke inzet op meervoudige waardecreatie waarbij partijen negatieve effecten zoveel mogelijk proberen te vermijden en positieve effecten maximaliseren. Dat vergt partnerships en een responsief (en reflexief) interactief ontworpen proces. Als natuurorganisaties betrokken zijn bij besluitvorming over landbouwprojecten dan krijgt natuurbescherming en ontwikkeling meer aandacht (op een niet-vrijblijvende manier). Als een boer zijn natuur & diervriendelijke producten kwijt kan aan consumenten die daarvoor extra willen betalen dan ontstaat er een win-win situatie. De kunst is om dergelijke ‘wins’ te vinden en vooral om ze te creëren via systeem-innovatieve programma’s. De ruilverkaveling baande in de agrarische sector de weg voor efficiëntie, wat we daar nu nodig hebben zijn (sociale) innovaties en (bijbehorende) arrangementen die natuurherstel en -ontwikkeling combineren met een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem en voldoende inkomen voor de boer.

We besteden in verschillende onderdelen aandacht aan de Corona-crisis, maar betogen dat Corona geen eenvoudige ‘game changer’ is, wél een crisis die benut kan worden. Er valt o.i. vooralsnog geen enkelvoudig pad in, door en uit de Corona-pandemie te trekken. De reeds gepubliceerde Corona Papers laten in ieder geval geen ruimte voor een eendimensionale analyse.

2. De noodzaak van een ander sociaal contract

De moderne samenleving heeft zich ontwikkeld langs sectorale lijnen (energie, voedsel, mobiliteit, huisvesting, etc.), waarbij negatieve effecten voor mensen en natuur voor lief genomen worden, onvoldoende worden gezien en voorkomen. Nederland is toe aan een ander sociaal contract voor de volgende uitdagingen: uitholling van de democratie, natuurverlies, zinvol werk voor iedereen (met een inkomen dat mensen in staat stelt een waardig leven te lijden), voldoende en betaalbare huisvesting, klimaatverandering, een circulaire economie en het tegengaan van dehumaniserende polarisatie.

---

⁸ Toelichting op Meervoudige Waardecreatie, zie Addendum aan het einde van dit artikel.

Tot voor kort leek het alsof de samenleving en de overheid ten dienste zouden moeten staan van een goed functionerende markteconomie. Dit vanuit de gedachte dat als die markteconomie goed draait alle lagen van de bevolking, tenminste tendentieel, een betekenisvol (qua werk) en leefbaar (qua inkomen) bestaan zouden kunnen leiden. Die mythe is inmiddels meer dan genoeg ontmaskerd (van Bavel 2018): de onderste lagen van de bevolking, zeker óók in Nederland en de EU, hebben een dergelijk uitzicht structureel verloren. In toenemende mate raakt ook voor substantiële delen van de voormalige middenklasse een dergelijk perspectief nu ook steeds verder buiten bereik.

In Frankrijk leidde een verhoging van de dieselaccijns en verlaging van maximumsnelheid op secundaire wegen tot een opstand van burgers met gele hesjes. De beweging begon met de oprichting van Facebookgroepen onder het thema *Colère* (woede). De mensen zijn vooral kwaad over hun eigen economische situatie: “*het gele hesje is een metafoor, je bent er slecht aan toe en je laat het zien*”.⁹ In Nederland eisten gele hesjes demonstranten “verlaging van de accijnzen, een ander zorgstelsel, een strenger immigratiebeleid, verlaging van de pensioenleeftijd, een basisinkomen voor iedereen en het vertrek van premier Mark Rutte”.¹⁰ De boerenprotesten in Nederland als gevolg van de stikstofmaatregelen passen deels ook in deze trend. De gangbare boerenpraktijken in NL voelen zich slachtoffer van een systeem, gekenmerkt door een (neoliberale) focus op marktwerking, productiviteit en efficiëntie, zonder oog voor sociale en ecologische kosten. Men is door afhankelijkheid van grondeigendom en hypotheek gedwongen tot schaalvergroting, etc. Door de stikstofmaatregelen voelen de nodige boeren zich het perspectief op de toekomst ontnomen, zonder dat er, behoudens uitkoop, een ander toekomstperspectief voor hen lijkt te bestaan. Hoe valt dit te rijmen met het hoge ‘gemeten’ niveau van tevredenheid? Volgens Putters (2019) was er ook al vóór Corona sprake van een voortdurend smeulende en soms oplaaiende veenbrand. Tijdens de pandemie lijkt deze onvrede zich soms middels brisante protesten te richten op de vrijheid beperkende kanten van de overheidsmaatregelen. De Moor en Duffheus (2021) spreken in één van de Corona Papers zelfs van de doorgroei van een systeemcrisis naar een waarden crisis. Tegelijkertijd constateren zij dat de impact van sociale burgerinitiatieven eerder toe- dan afneemt, ondanks dat de aandacht voor door burgers uitgebouwde solidariteits-netwerken in de pers en bij de overheden vooral afnam¹¹.

Woede en stress (in de zorg en prestatie-economie) staan niet los van een verlangen naar een betere wereld. Er zijn geen duidelijke cijfers over, maar naar onze waarneming zijn veel mensen op zoek naar voldoende materiële middelen van bestaan, maar *minstens zozeer ook* naar meer zingevende activiteiten, naar bronnen voor waardigheid, wat wijst op een verlangen naar een nieuwe, betere ‘orde’, waarvan de contouren nog tamelijk vaag zijn en de weg erheen onduidelijk.

De politiek staat op een kruispunt, waarbij zich wél een zekere consensus aan het vormen is voor de volgende zaken: een parlement dat meeregeert, oppositie die niet alleen pure machtspolitiek bedrijft, die meer aandacht heeft voor ingewikkelde uitvoeringsvraagstukken, met wetgeving die meer oog heeft voor normen als goede trouw, rechtvaardigheid, redelijkheid en mensenrechten (Tjeenk Willink, 2018)

---

⁹ Jerome Rodriques in de VPRO documentaire Stand van Nederland uitgezonden op 11 maart 2021.

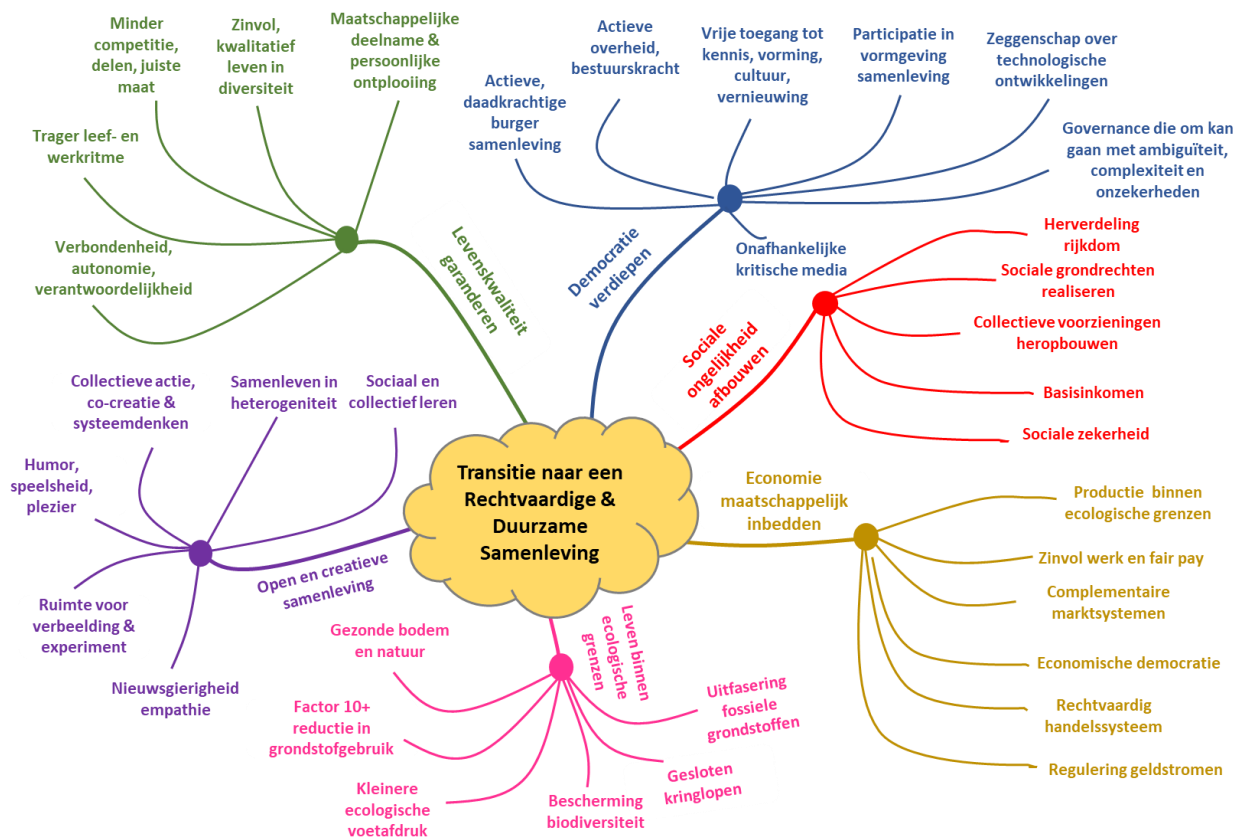
¹⁰ Gebaseerd op

[https://nl.wikipedia.org/wiki/Protestbeweging_van_de_gele_hesjes#:~:text=De%20gele%20hesjes%20\(les%20gilets,onder%20aandere%20Belgi%C3%AB%20en%20Nederland.](https://nl.wikipedia.org/wiki/Protestbeweging_van_de_gele_hesjes#:~:text=De%20gele%20hesjes%20(les%20gilets,onder%20aandere%20Belgi%C3%AB%20en%20Nederland.)

¹¹ de Moor, T., Duffhues, T. (2021). Burgercollectieven als go-between tussen burger en overheid in en na crisistijden, Institutions for Collective Action, Rotterdam School of Management, Erasmus University. <https://coronapapers.nl/nieuws-1/nieuws/burgercollectieven-als-go-between-tussen-burger-en-overheid-in-en-na-crisistijden>

en tot slot een overheid die burgers meer betreft bij beleidsdiscussies en meer gericht is op integrale afwegingen. Iets dergelijks zal zich niet voltrekken als 'de maatschappij', zeg de burgers, hierin niet zelf een constructieve actieve rol innemen. Innovatie van een politiek systeem komt zelden van binnenuit de eigen gelederen tot stand, maar moet volgens Tjeenk Willink (2013) van buitenaf worden aangedragen en afgedwongen. Wij pleiten ervoor dat deze kwesties in hun onderlinge samenhang worden nagestreefd. Dit kan via aandacht voor rechtvaardigheid én meervoudige waardecreatie (zie addendum).

In onderstaande paragrafen formuleren wij ideeën over een ander sociaal contract, gericht op een rechtvaardige en duurzame samenleving (zie Figuur 2).

Figuur 2 - Bron: vrij naar Erik Paredis¹²

Een samenleving met aandacht voor natuurherstel, levenskwaliteit voor iedereen (onder andere via zinvol werk en toegang tot voorzieningen), dankzij een open en creatieve samenleving, een economie die gericht is op maatschappelijk en ecologisch welzijn, een afbouw van sociale ongelijkheid en verdieping van de democratie (die meer gericht is op het bedienen van georganiseerde partijen en (georganiseerd) burgerschap als nieuwe vorm van emancipatie).

Wij betogen dat elk van deze zaken een economische, sociale, ecologische en institutionele dimensie heeft. Natuurbehoud behoeft een andere landbouw, met gemeenschappelijk grondbezit en kennis van

¹² Paredis, E. (2018). <https://pala.be/nl/node/3472>

ecologie. Om daartoe te komen heb je een innovatie- en hervormingsproces nodig (met onder meer leerprocessen, regels, saneringsprogramma's en consumenten die mede-eigenaar kunnen worden van grond als actieve burgers). In onze ogen heeft de plurale sector hierbij een belangrijke rol te spelen in het aanspreken van bedrijven en overheid op hun verantwoordelijkheden voor mens en natuur en de vorming van een andere economie. We moeten *van willen naar kunnen naar doen*, precies daar ligt de grote uitdaging die nu nog stuit op grote blokkades.

Economen bepleiten het internaliseren van externe kosten, maar dat is lang niet genoeg. Innovatie voor duurzame ontwikkeling vergt de exploratie van innovatieve ideeën door partijen die niet eerder samengewerkt hebben en die zich bezighouden met 'strategic collective system building activities' (Planko et al., 2016) voor een systeem-innovatief idee zoals circulaire landbouw. In een co-creatie proces van willende partijen wordt ook duidelijk wat voor opvattingen partijen hebben over wat eerlijk, redelijk, betaalbaar en wenselijk is. Dit gaat gepaard met andere identiteiten, activiteiten, rollen en (geaccepteerde) afhankelijkheden (Velter et al., 2020).

Het voorbeeld van fiets-accu's maakt duidelijk waarom partnerships en co-design allebei nodig zijn voor nieuwe waarde-proposities. Circulariteit is een mooie gedachte, maar een kapotte fietsaccu wordt vrijwel nooit gerepareerd. Fietsfabrikanten vervangen zo goed als altijd een kapotte accu door een nieuwe. Kapotte fietsaccu's gaan naar België waar ze de oven ingaan omwille van materiaalherwinning. Zo is dat nu georganiseerd. Terwijl accu's gerepareerd kunnen worden en de goede cellen hergebruikt kunnen worden, maar dat vergt inzameling, vervoer (wat toegestaan is via een afval-ontheffing) en garanties. Ook kunnen de accu's een nieuwe toepassing krijgen als huisaccu's en daarmee bijdragen aan de energietransitie. De inzameling kan gedaan worden via sociale ondernemingen en eenvoudige werkzaamheden kunnen in een sociale werkplaats gedaan worden (tegen lage kosten dankzij re-integratiesubsidies). Sector-overstijgend denken en cross-sectorale samenwerking gericht op meervoudige waarde-creatie helpt partijen nieuwe waarde-proposities te vinden. Als die in beeld zijn kunnen er stappen gezet worden om die te realiseren. Het helpt ook te komen tot institutionele verandering (zoals een langere verplichte levensduur, productstandaarden die reparatie van fietsaccu's mogelijk maken en toestemming voor niet-afvalbedrijven om accu's te vervoeren).

Co-creatie is daarbij een concept dat vooral verwijst naar concrete, vaak geen grootschalige vormen van samenwerking, het zegt in relatie tot de grote transitie nog weinig over het onderliggende verbond, de maatschappelijke inbedding die nodig is om samenwerking kans van slagen te geven.

3. Een ander sociaal contract: wat dan, welke dimensies en via welke drijvende krachten?

'De transitie naar een rechtvaardige en duurzame samenleving vereist een 'natuurlijk' sociaal contract. In dit contract staan niet langer individualisme en de vrije markt centraal, maar de mens in relatie tot zijn sociale en natuurlijke omgeving. Het gaat om de mens als onderdeel van de gemeenschap en als onderdeel van een natuurlijk ecosysteem. Mensen krijgen meer begrip voor het feit dat zij afhankelijk zijn van elkaar en van het ecosysteem waarin zij leven' (cf Huntjens, 2019, 2021). Dit wordt ook wel een lerende transitie van ego-bewustzijn naar eco-bewustzijn genoemd (Scharmer & Kaeufer, 2013, Huntjens, 2021, Jonkergouw, 2019).

Binnen een Natuurlijk Sociaal Contract worden collectieve problemen niet overgelaten aan alleen de markt en afgeschoven op individuele verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid, maar worden zij collectief, structureel en duurzaam opgelost door middel van transformatieve sociaal-ecologische innovatie (Huntjens, 2021). Dit zijn systemische veranderingen in gevestigde gedragspatronen en structuren, met inbegrip van formele en informele instituties en economieën, die bijdragen aan duurzaamheid, gezondheid en rechtvaardigheid in alle sociaal-ecologische systemen. Het is een samenspel tussen overheden, bedrijfsleven, burgers, kennisinstellingen en maatschappelijke partners. Sociale innovatie, als drijvende kracht ook achter de duurzaamheidstransitie, geeft dus invulling aan dit Natuurlijk Sociaal Contract. Elke sociale innovatie die de impact heeft van een doorbraak of systeeminnovatie binnen de duurzaamheidstransitie levert in feite *een deelcontract* aan dit Natuurlijk Sociaal Contract (Huntjens, 2019). In tegenstelling tot hypothetische sociale contracten, kunnen sociale innovaties empirisch worden bestudeerd (Ziegler, 2013).

De centrale gedachte van een sociaal contract is dat mensen in de samenleving met elkaar ook een impliciet contract sluiten met als doel samen een beter en veilig leven te kunnen leiden (Kalshoven & Zonderland, 2017). Dit contract is veelvormig en sterk contextueel bepaald, en onderwerp van sociale strijd. Het woord contract heeft in het spraakgebruik een juridische connotatie. Dit komt omdat we in een neoliberale samenleving leven waarin contracten belangrijker zijn dan vertrouwen en afwenteling van kosten is toegestaan als die niet expliciet verboden: het mag wel, maar het deugt niet. Dit schadelijke mechanisme moet erkent worden als dieperliggend probleem. Dit is een noodzakelijke voorwaarde voor een ander sociaal contract, dat dus ook gelezen moet worden als een nieuw maatschappelijk 'verbond'. Waarbij een contract verwijst naar min of meer expliciete, formele betrekkingen en een 'verbond' verwijst naar de meer informele, dieperliggende, culturele existentiële lagen.

Elk sociaal contract bestaat uit een sociale, ecologische, economische en institutionele dimensie (zie tabel 1), en deze dimensies kunnen niet los van elkaar beschouwd worden. Deze onderlinge verwevenheid leidt tot een enorme complexiteit en pad-afhankelijkheid, en veranderingen of problemen in één dimensie hebben dus invloed op alle dimensies en vice versa. Voor een transitie is het vinden van hefboom punten alleen niet voldoende; systeemverandering vereist ook goed inzicht in de onderlinge verbanden, bijvoorbeeld via (niet-lineaire) feedbackloops, en hoe het gewenste resultaat kan worden bereikt met maximale synergie-effecten en minimale 'trade-offs' (Kennedy et al. 2018).

Wanneer gewerkt wordt aan transformatieve verandering op basis van een Natuurlijk Sociaal Contract, zullen verbindingen tussen de dimensies een permanente co-evolutie mogelijk moeten maken, maar betekent ook een hoge mate van pad-afhankelijkheid, waarbij keuzes uit het verleden de huidige structuur bepalen. Deze pad-afhankelijkheid is een reden voor institutionele stabiliteit, aangezien institutionele druk organisaties ertoe dwingt soortgelijke praktijken of structuren aan te nemen om legitimiteit en steun te verwerven (DiMaggio en Powell 1983, 2000), en deze instituties raken daardoor stevig geworteld in regels, normen en routines (Seo en Creed 2002). Een maatschappelijke transformatie zal altijd een strijd zijn om gevestigde belangen te overwinnen en bestaande systemen en paradigma's te veranderen. Dit verklaart onder meer waarom grote maatschappelijke transformaties gemiddeld zo'n 30 jaar duren, wat ook een realistische tijdspanne is voor enkele van de fundamentele systemische veranderingen die nodig zijn voor een Natuurlijk Sociaal Contract.

Bovenstaande paragraaf is een wetenschappelijk betoog uit 'Towards a Natural Social Contract' (Huntjens, 2021) als voorzet voor een brede maatschappelijke dialoog en veranderagenda's. Politieke partijen zijn gericht op het bedienen van hun achterban wat betreft identiteit, belangen van die achterban en hun wensen. Partijen zijn ook gericht op machtsverovering, het benadrukken van verschillen en wegzetten van andere partijen. Burgers doen dat ook op sociale media. We ontberen op dit moment 'herrschaftsfreie' fora: plaatsen en momenten voor dialogen waarin macht en emoties niet afwezig zijn, maar op het tweede plan worden gezet zodat open gesprekken mogelijk worden over de wenselijkheid van een Natuurlijk Sociaal Contract (NSC) dat zorgt voor verbinding ipv polarisatie en erkenning van gezamenlijke waarden en een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor collectieve problemen en de aanpak daarvan. De veranderagenda en grondbeginselen zullen nooit *a toto* geaccepteerd worden, maar een NSC kan wel een richtsnoer vormen voor politieke partijen, voor maatschappelijk-georiënteerde partijen en veranderagenda's.¹³ De tabel is bedoeld als leidraad voor activiteiten en de acceptatie van andere beginselen. Het NSC is een radicaal alternatief voor een neoliberale wereld waarin eigen gewin voorop staat en waar de vrijheid van de een resulteert in onwenselijkheden voor anderen (zoals ook de Corona-crisis duidelijk maakte). De tabel maakt ook duidelijk dat mensen onderdeel zijn van de natuur, een verantwoordelijkheid hebben voor het welzijn van anderen en dat actief burgerschap en maatschappelijk verantwoordelijk ondernemen en besturen kernkwesties zijn. De tabel laat ook zien dat de gewenste toekomst voor een deel al bestaat: *The future is already here – it's just not evenly distributed.* – William Gibson. Het is dus niet utopisch in de zin van onbereikbaar.

Tabel 1 – Grondbeginselen en ontwerpprincipes voor een maatschappelijke transitie richting een Natuurlijk Sociaal Contract (Huntjens, 2021)

Dimensie	Grondbeginselen en ontwerpprincipes voor een Natuurlijk Sociaal Contract
Sociaal	Herontdek en versterk de gemeenschap: het menselijk leven is een groepsleven en mensen zijn verweven in een web van afhankelijkheden en zijn over het algemeen gelukkiger als ze voor elkaar en de natuur kunnen zorgen en weten dat er voor hen wordt gezorgd. De samenleving zou zo kunnen worden gereorganiseerd dat problemen op het meest geschikte niveau kunnen worden opgelost (het subsidiariteitsbeginsel), terwijl de burger zoveel mogelijk betrokken moet worden bij beslissingen over de eigen sociale en natuurlijke leefomgeving
	Van 'Homo Economicus' naar 'Homo Ecologicus': verbindt individu en gemeenschap met sociale en natuurlijke leefomgeving » dit vergt een lerende transitie van ego-bewustzijn naar eco-bewustzijn, en voorbij individualisme naar sociaal en ecologisch rentmeesterschap en solidariteit
	Menselijke bloei op een verantwoorde manier: streeft ernaar het niveau van emotioneel, sociaal, fysiek en psychologisch welzijn te verhogen door middel van onze verbindingen met en deelname aan onze sociale en natuurlijke leefomgeving
	Stimuleer collectieve en adaptieve leerprocessen: dit vergt participatieve kennisontwikkeling, co-creatie, transdisciplinair onderzoek en samenwerking, erkenning en expliciet maken van onzekerheden, evenals reflexieve monitoring, brede communicatie tussen belanghebbenden, open en

¹³ Een toelichting op de elementen is te vinden in Huntjens (2021).

	<p>gedeelde informatiebronnen, en flexibiliteit en openheid voor dialoog en experimenteren (bijvoorbeeld in living labs)</p> <p>Aandacht voor groepsgedrag en sociaalecologische interacties: bij transitieprocessen richting een duurzame, gezonde en rechtvaardige samenleving spelen veel factoren een rol die het gedrag van individuen en groepen kunnen beïnvloeden en tevens gebruikt of aangepast kunnen worden voor het stimuleren van duurzaam, gezond en sociaal gedrag, waaronder taal en communicatie, culturele normen en gewoonten, regels en voorschriften, belastingen, sociale voorzieningen en publieke infrastructuur. Zie ook 'Belastingen' hieronder</p>
Economisch	<p>Economie gericht op menselijk en ecologisch/planetair welzijn: dit vergt een brede definitie van welvaart, inclusief economische, ecologische en sociale aspecten</p>
	<p>Van lineaire economieën (dwz produceren, gebruiken en weggooien) naar lokale, circulaire en regeneratieve economieën en culturen: ontwerp economische modellen op basis van duurzame principes uit de natuur (bijv. circulariteit op het laagst mogelijke niveau, korte toeleveringsketens, lokale zelfvoorziening in water, voedsel, energie, etc). Dit vereist een transitie van lineaire naar circulaire bedrijfsmodellen die worden gekenmerkt door collectieve en gedeelde waardecreatie</p>
	<p>Gezamenlijk beheer van de Commons in plaats van privaat eigendom: zorg voor duurzaam co-management van natuurlijke hulpbronnen (bv. visgronden, bossen en landbouwgrond), stedelijke Commons (bv. pleinen, parken, buurttuinen, sportvelden) en culturele hulpbronnen (bv. bronnen van informatie, kennis en cultuur). Het Nederlandse woord voor Commons is Meenten: gemeenschappelijke gronden.</p>
	<p>Deeconomie: faciliteer gedeelde toegang tot goederen en diensten (bijv. via online platforms) om efficiëntie, duurzaamheid en gemeenschapswaarden te verbeteren</p>
	<p>Diversificatie van financiële middelen: het verbreden van financiële instrumenten vanuit en voor de publieke, private en plurale sector. Denk hierbij aan innovatieve en hybride vormen van bankieren en financieren (bijv. revolverende energie- en duurzaamheidsfondsen)</p>
	<p>Eerlijke beprijzing (True cost pricing): het zichtbaar maken van de verborgen sociale en ecologische kosten in de prijs van producten en diensten. Dit stimuleert het creëren van een gelijk speelveld met duurzamere, gezondere en eerlijke producten en diensten</p>
Ecologisch	<p>Omarm complexiteit en systeemdenken: Systeemdenken ziet het leven in continue beweging en erkent dat het grotere geheel zelden statisch is, maar bijna altijd een web van factoren die op elkaar inwerken, patronen creëren en kunnen veranderen</p>
	<p>Bestuur de samenleving als een sociaal-ecologisch systeem: de aarde is het geheel waarin mensen ondergeschikte (maar impactvolle) actoren zijn. We moeten nieuwe manieren bedenken om onze planeet te bewonen en te cultiveren om deze gezond te houden voor toekomstige generaties (bijv. door middel van hernieuwbare energie, duurzame landbouw en waterbeheer, circulaire en regeneratieve economieën, milieubescherming, de vervuiler betaalt-principe, voorzorgsprincipe, etc.</p>
	<p>Accepteer de natuur als een leraar, vriend en inspiratiebron, niet als een vijand: leer van, reageer op en beheer omgevingsfeedback van dynamische ecosystemen. Economisch en institutioneel ontwerp gebaseerd op lessen en ontwerpprincipes uit de natuur (in het bijzonder de lessen van duurzame, gezonde en volwassen ecosystemen). Dit omvat aanpassingsvermogen, veerkracht, hulpbronnenefficiëntie, circulariteit, zelforganisatie en de onderling verbonden relatie tussen alle organismen</p>

	<p>Werk samen met moeder natuur, niet tegen haar: stedelijke en landelijke landschappen waar ecologie en economie in evenwicht zijn en tegelijkertijd bescherming bieden voor mens, dier en natuur (zie voorbeelden van ruimte voor de rivier, ecosteden en kringlooplandbouw)</p>
Institutioneel	<p>Investeer in inclusieve en deliberatieve¹⁴ lokale democratie en polycentrisch bestuur: (1) versterking van inclusieve procedures om de legitimiteit van beslissingen en acties te vergroten, door participatie van belanghebbenden en waarbij alle lagen van de samenleving worden betrokken; (2) stimuleer dialoog over gedeelde overtuigingen en waarden, gemeenschappelijke belangen, procedurele rechtvaardigheid en mogelijkheden voor meervoudige waardecreatie en wederzijds voordeel; (3) het aanmoedigen van consensus en collectieve actie op basis van redelijke en empirisch onderbouwde argumenten, wederzijds begrip en vertrouwen</p>
	<p>Adaptieve, reflexieve en deliberatieve benaderingen van bestuur: rekening houdend met ambivalentie, complexiteit, onzekerheid en verdeelde macht bij maatschappelijke verandering. Bestuur, planning en beheer op een schaalniveau dat het meeste recht doet aan de complexiteit van sociaal-ecologische systemen (subsidiariteitsbeginsel)</p>
	<p>Veiligheid en rechtvaardigheid voor iedereen: Bevorder gelijke en eerlijke verdeling van welvaart in plaats van toenemende ongelijkheid, inclusief een gelijke en eerlijke (her-)verdeling van risico's, kosten en baten door de betrokkenheid en versterking van de vertegenwoordiging van gemarginaliseerde en bijzonder kwetsbare groepen en belanghebbenden. Zorg ervoor zorgen dat vrouwen dezelfde rechten, vooruitzichten en kansen hebben als mannen; en bescherm de zieken, de kwetsbaren en alle soorten minderheden</p>
	<p>Rechtsstaat en verantwoordelijkheid: Erken mensenrechten en de rechten van de natuur in ethiek en grondwet. Handhaving van rechtsstaat met betrekking tot veiligheid en rechtvaardigheid voor mens en milieu, en conflictpreventie en -oplossing via een verscheidenheid aan mechanismen (bijv. uitbreiding van en makkelijke toegang tot de rechtspraak en mechanismen voor geschillenbeslechting)</p>
	<p>Belastingen: Belast onduurzame en ongezonde praktijken, producten en diensten door middel van een effectief belastingbeleid (bijv. CO₂-belasting). Belastinginkomsten en belastingverlagingen kunnen positieve prikkels bieden voor duurzame en gezonde praktijken, producten en diensten. Een progressief belastingbeleid kan bovendien zeer effectief zijn in de aanpak van groeiende ongelijkheid, bijvoorbeeld door hogere belasting op kapitaal, en lagere belasting op arbeid.</p>

Een nieuw Natuurlijk Sociaal Contract kan ontstaan, op een bottom-up manier, met steun van bovenaf (de overheid en regerende coalitie), en dankzij meewerkende omstandigheden. Vaak gebeurt dit in mengvormen, waarbij er een balans is tussen topdown en bottom-up, en waarbij systeeminnovatie quasi-gepland is én spontaan kan optreden. De zoektocht naar en invulling van een Natuurlijk Sociaal Contract vindt al plaats op verschillende niveaus, van lokaal, nationaal tot internationaal niveau.¹⁵

- Lokaal niveau:** op lokaal niveau is het vaak moeilijk om grote systemische veranderingen in de maak te zien, hoewel verandering vaak op lokaal niveau wordt geïnitieerd via niches of koplopers, bijvoorbeeld in proefprojecten waar lokale ondernemers, burgers en/of andere partijen samenwerken om een innovatief concept voor duurzaamheid in de praktijk te brengen. Als het gaat om radicaal nieuwe praktijken, inzichten en waarden, kunnen kleine stapjes

¹⁴ Een open, luisterende manier van praten over politieke zaken met een voorname rol voor reflectie resulterend in het bijstellen van oorspronkelijke aannamen en verruiming van perspectief. Zie <https://www.sampol.be/2011/11/van-stemmen-naar-praten-het-ideaal-van-de-deliberatieve-democratie>

¹⁵ Overzicht gebaseerd op Huntjens (2021)

resoneren, elders worden gerepliceerd en uiteindelijk grootschalige veranderingen teweegbrengen (Bryson 1988). Een voorbeeld hiervan is het project Energy Cities waarbij de energietransitie ervaringen van verschillende Europese steden en gemeentes in een netwerk worden gedeeld¹⁶. In veel gevallen vereist dit strategisch nichemanagement (Kemp et al., 1998; Schot & Geels, 2008), transitie-management of governance, of andere vormen van lange-termijnondersteuning en opschaling voordat systeemverandering geconsolideerd kan worden. Voorbeelden zijn de Burgerboerderijen of Herenboeren, waarbij burgers en boeren gezamenlijk zorgdragen voor een duurzaam en gezond voedselsysteem, of korte voedselketens. Of het voorbeeld van Natuurderij Keizersrande, waarbij waterbeheer, natuurbeheer, en biodynamische kringlooplandbouw gecombineerd worden.

- **Subnationaal niveau:** op dit niveau zijn er, afhankelijk van het gebied of onderwerp in kwestie, over het algemeen meer mogelijkheden voor systeemverandering, aangezien programma's en samenwerkingen op dit niveau doorgaans de betrokkenheid van meerdere actoren in een bestuurscontext op meerdere niveaus vereisen. Voorbeelden zijn de ontwikkeling en implementatie van nieuwe vormen van ruimtelijke en participatieve planprocessen voor duurzame steden of stroomgebiedbeheer, of een transitieaanpak naar duurzame landbouw op provinciaal niveau. Voorbeelden zijn "De duurzaamste vierkante kilometer van Nederland" of de transitieaanpak naar duurzame landbouw in de provincie Zuid-Holland, en een twintigtal gebieds-coöperaties in Nederland die zich richten op de voedseltransitie.
- **Nationaal niveau:** een maatschappelijke transformatie naar een Natuurlijk Sociaal Contract op nationaal niveau is een complexe governance uitdaging op meerdere schaalniveaus, die afstemming vereist tussen top-down beleid en visies en belangrijke bottom-up processen (Huntjens et al., 2011; Bache et al., 2016). Duurzaamheidstransities op nationaal niveau worden zeker niet alleen geïnitieerd of gefaciliteerd door de overheid, maar ook gedreven door het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties, kennisinstellingen en de publieke opinie. Duurzame ontwikkeling, in het bijzonder de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (SDG's) en het Klimaatakkoord van Parijs, is in bijna elk land op verschillende manieren en in verschillende mate in de publieke opinie, nationale wetten en beleid ingevoerd, hoewel beide overeenkomsten niet juridisch bindend zijn, maar de nadruk leggen op consensus -opbouwende en vrijwillige en nationaal bepaalde doelstellingen. Een groeiend aantal landen erkent de rechten van de natuur in hun wettelijke kaders en/of jurisprudentie. Wettelijke bepalingen die de rechten van de natuur erkennen, ook wel Earth Jurisprudence genoemd, omvatten grondwetten, nationale statuten en lokale wetten, bijv. in Oeganda, Peru, Ecuador, Colombia, India, Bangladesh, Nieuw-Zeeland en gemeenschappen in de Verenigde Staten, terwijl sommige landen rechten hebben verleend aan rivieren, b.v. de Whanganui-rivier in Nieuw-Zeeland, de Yarra-rivier in Australië en de Ganges- en Yamuna-rivieren in India. In veel parlementen zijn grondwetswijzigingen ingediend die onder meer betrekking hebben op de rechten van de levenden, dierenwelzijn, de wereldwijde commons, de misdaad van ecocide en het principe van niet-ecologische regressie, wat een trend aangeeft voor een meer op de aarde gericht constitutioneel proces.

---

¹⁶ <https://energy-cities.eu/project/mpower-municipal-action-public-engagement-and-routes-towards-energy-transition/>

- EU-niveau:** In Europa is "een goed en gezond leven in 2050 binnen de ecologische grens van onze planeet" een kerncomponent van het milieubeleid (EU, 7e Milieuactieprogramma 2013). Deze visie is ook verwerkt in andere lijnen van het EU-beleid. In de afgelopen twee decennia heeft de Europese Unie een uitgebreide reeks milieuwetgeving ingevoerd, die erin is geslaagd de lucht-, water- en bodemverontreiniging aanzienlijk te verminderen. Meer recentelijk, in 2019, heeft de nieuwe Europese Commissie een New Green Deal voor Europa aangekondigd, een ambitieus en pragmatisch plan om over te schakelen naar nul broeikasgasemissies en Europa daarbij te transformeren. De voorgestelde 'Green Deal' biedt de EU een unieke kans om van gefragmenteerde beleidsvorming op het gebied van klimaatverandering over te gaan naar een alomvattend en consistent beleidskader. Dit kan een fossielvrije ontwikkeling bevorderen en tegelijkertijd profiteren van de economische, sociale en industriële kansen die het biedt, zoals circulaire economie, schone energie en het scheppen van banen. In een klimaatneutraal Europa zullen alle industrieën die afhankelijk zijn van het verbranden van fossiele brandstoffen moeten overschakelen op schonere en hernieuwbare energiebronnen. Centraal in de Green Deal staan de Biodiversiteit en Farm to Fork- strategieën, die zich richten op een nieuwe en betere balans tussen natuur, voedselssystemen en biodiversiteit.
- Mondiaal niveau:** 'Internationale processen die verband houden met duurzame ontwikkeling hebben niet geleid tot een internationaal juridisch bindend kader dat de uitdagingen waarmee we worden geconfronteerd adequaat aanpakt' (cf. Rühls & Jones, 2016). Niettemin zijn belangrijke ontwikkelingen op wereldschaal onder meer de goedkeuring van de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (SDG's) van de Verenigde Naties en de Overeenkomst van Parijs inzake klimaatverandering, hoewel geen daarvan juridisch bindend is. Beide overeenkomsten leggen de nadruk op consensusvorming en staan vrijwillige en nationaal bepaalde doelen toe. Evenzo wordt momenteel gewerkt aan een mondiaal natuurakkoord, dat moet leiden tot een Global Deal for Nature op de biodiversiteitstop in Peking in 2021. Dit is een belangrijke stap op weg naar een grote reorganisatie van het hele economische en financiële systeem, een mondiale verschuiving naar duurzaamheid die hand in hand moet gaan met de strijd voor het behoud van de biodiversiteit en de strijd tegen klimaatverandering. In het algemeen treden waarden over de relaties tussen mens en natuur meer op de voorgrond en worden ze op verschillende manieren internationaal erkend. Zo kondigde het Wereldhandvest voor de natuur van de Verenigde Naties, aangenomen in 1982, vijf beschermingsprincipes aan waarop al het menselijk gedrag dat de natuur beïnvloedt, moet worden geleid en beoordeeld. Evenzo reserveert het Earth Charter - een ethisch kader voor duurzame ontwikkeling dat in 2000 is gepubliceerd - een centrale plaats voor milieubescherming, mensenrechten, rechtvaardige menselijke ontwikkeling en vrede, en stelt dat deze waarden onderling afhankelijk en ondeelbaar zijn. In 2010 werd de Universele Verklaring van de Rechten van Moeder Aarde afgekondigd tijdens de Wereld Volksconferentie over klimaatverandering en de rechten van Moeder Aarde in Cochabamba, Bolivia. Over het geheel genomen is er een groeiende aanwezigheid van internationaal milieurecht in de internationale juridische praktijk (Dupuy & Viñuales, 2018).

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat een transitie naar een Natuurlijk Sociaal Contract (NSC) al volop gaande is. Deze transitie is een antwoord op de neoliberale ordening en alles wat daarbij hoort

(waaronder consumenten die verleid worden tot het kiezen voor producten met schade voor natuur en zeer ongelijke voordelen). Een cruciale vraag is: zal de samenleving kiezen voor verbindende vormen van verduurzaming, met minder wij-zij denken en correcties voor ongelijkheid en exploitatie of juist voor haar tegendeel? Beide uitkomsten zijn denkbaar, maar het denken is nu onnodig polariserend en simplistisch. Er is bijvoorbeeld sprake van een grote culturele clash tussen conservatief-rechts en progressief-links die beiden aanslaan op identiteit, maar voor wie natuur, aanpak klimaatverandering, gezondheid en werk allemaal belangrijk is. Het huidige denken is sterk dual (obv simplistische dichotomieën: links versus rechts, markt versus overheid, overheid versus civil society, de mens is zelfzuchtig versus sociaal). Het huidige discours heeft te weinig oog voor de beperkingen van bedrijven en overheden in de bestaande structuren (die daarom aanpassing behoeven) en de cruciale rol van burgers in het aanspreken van bedrijven en overheid op wat wenselijk is. Zoals eerder betoogd: burgers kunnen zorgdragen voor een alternatief discours (in de plurale/hybride ruimte, met aandacht voor plichten en verantwoordelijkheid), en zijn actief betrokken bij een andere landbouw en de energietransitie als *consument* en lid van een coöperatie.

De WaterstofCoalitie Limburg¹⁷ komt, als voorbeeld in de energietransitie, voort uit een burgerinitiatief (de Stichting WÉL) die 1.5 jaar lang intensief sprak met allerlei partijen in Limburg – (semi) overheden, waterschap, kennisinstellingen, burger-energie-coöperaties, commerciële bedrijven - en bijeenkomsten organiseerde. Ze schakelde deze organisaties aan op een missie dat alleen in hun gezamenlijkheid de potentie van waterstof in Limburg kan worden gerealiseerd. Daarbij was een cruciaal gegeven dat de stichting en haar spelers zonder winstoogmerk opereren en zij het realiseren van een *maatschappelijk* resultaat tot hoofddoel had. Voor bedrijven is maatschappelijk resultaat niet het primaire belang en voor onderzoekers ook niet. WÉL leidde tot de WaterstofCoalitie Limburg met betrokkenheid van o.a. een werknemer van de Gasunie, de werkgeversvoorzitter Noord-Limburg, consultants, een burgerenergiecoöperatie, een projectontwikkelaar en mensen van kennisinstellingen. Professionals hebben het in de volgende fase van organisatieontwikkeling overgenomen van de vrijwilligers, waardoor de slagkracht is toe genomen¹⁸.

Bij maatschappelijk kwesties worden vraagstukken vaak onnodig eng beschouwd vanuit het perspectief van slechts één of enkele spelers, niet vanuit het hele ecosysteem. Een Natuurlijk Sociaal Contract, zoals hiervoor geschetst kan dit doorbreken. Nederland heeft een grote woonopgave, die (onder invloed van de bouwsector) opgevat wordt als een bouwopgave, maar dit kan worden verbreed tot iets mooiers en beters, met aandacht voor natuur (in de vorm van gemeenschappelijke tuinen en natuur-inclusief bouwen), samenwonings- en verbouwingsconstructies (door Corona is er een enorme stijging van leegstaande winkels en kantoorgebouwen die verbouwd kunnen worden tot betaalbare woningen), en buurtcafé's en buurtcentra in beheer van bewoners. Dit brengt mensen meer samen en in contact met elkaar. Bij voldoende autonomie en gelijkgezindheid ontstaat saamhorigheid en aandacht voor het welzijn van anderen.

---

¹⁷ <http://waterstofwel.com>

¹⁸ Uit de ontstaansgeschiedenis van de WCL, die tijdens Corona plaats had, bleek ook hoezeer de start van dit soort nieuwe, tamelijk complexe vormen van samenwerking tussen spelers die elkaar nog niet kennen en die afkomstig zijn uit zeer uiteenlopende sectoren, ernstig belemmerd worden door de onmogelijkheid van directe kennismaking en contact. Zoom, Skype, Facetime etc. hebben op deze processen zowel een faciliterend als een hooglijk vertragend effect.

Systeemveranderingen verlopen niet zonder strijd en problemen: ‘Vooruitgang komt niet in een vloeiende transitie, maar via incidenten en kleine rampjes’, volgens Herman Wijffels.¹⁹ De toeslagaffaire is een bestuurlijke en sociale ramp die in ieder geval laat zien dat uitvoeringszaken beter meegenomen moeten worden in beleid. De weerstand van burgers tegen windturbines en de lauwe steun voor de warmtetransitie zijn zaken die om een andere aanpak vragen. Over die andere aanpak gaat de volgende paragraaf.

4. Wenken voor transitiebeleid

In de vorige paragraaf bespraken we de noodzaak van een Natuurlijk Sociaal Contract. In de volgende alinea’s bespreken we **vier problemen van transitiebeleid** en doen we **aanbevelingen** voor een ander transitiebeleid, als voorbeelden hoe het anders kan. Dit doen we op basis van onze kennis en betrokkenheid bij transitieprocessen en voorgaande discussie over een ander sociaal contract. Ze betreffen vier kernkwesities: de sectorale focus van transitiebeleid, de stuurkracht van de overheid, wantrouwende burgers en de onvolkomenheid van de bestaande structuren (als belangrijke kwestie voor de politiek en maatschappij).

A. Transitiebeleid is vaak te sectoraal gericht waardoor het onvoldoende profiteert van andere agenda’s. De Regionale Energiestrategie (RES) zadelt gemeenten op met opwekkingsdoelen die ze met hulp van consultants trachten te realiseren, terwijl de netcapaciteit dit nu al niet aankan. Met de ‘overtollige’ energie kan waterstof gemaakt worden maar dan moet daar faciliterend beleid voor ontwikkeld worden dat er nu niet is. Het Nederlandse beleid tussen 2001 en 2009 werd beoordeeld als inconsistent (Kern and Howlett, 2009) en weinig democratisch (Hendriks and Grin, 2007). Iets dergelijks geldt nu ook, al is er nu wel meer aandacht voor regie en coördinatie. Het inzetten op meervoudige waardecreatie is een veel betere strategie, met aandacht voor inclusiviteit en rechtvaardigheid in het transitieproces. Zo bieden de energietransitie en voedseltransitie mogelijkheden om meerdere doelen te dienen (zoals de leefbaarheid van een buurt, opleiding van nieuwe vakkrachten/werkgelegenheid en circulariteit). Via maatwerk dat afstemming vergt ga je langzamer maar kom je verder.²⁰

B. Instrumentenkeuzen, regie en uitvoeringszaken krijgen te weinig aandacht. Nederland heeft redelijk grote beleidsambities wat betreft een circulair economie. Provincies hebben een circulaire agenda, maar daar zit weinig kracht en geld achter. Er zijn vijf ‘transitie-agenda’s’ en akkoorden zoals het Plastic Pact en het Betonakkoord maar vrijwilligheid staat voorop. Men werkt met wat bedrijven willen en kunnen, maar dat willen en kunnen wordt niet actief en breed uitgebouwd, via innovatieprogramma’s, knelpunten-analysen en beleid dat daarop inspeelt, op basis van samenspraak met de sector, onafhankelijke experts en mensen die verstand hebben van instrumenten. Het huidige innovatiebeleid en missiegedreven agenda’s zijn illustratief voor het ouderwetse en blinde geloof dat door technologie te stimuleren alles opgelost kan worden, en bieden daarmee onvoldoende basis voor sociale innovatie.²¹ Er is overigens wel een begin gemaakt met deze zaken via de tweejaarlijkse Integrale Circulaire-

---

¹⁹ <https://www.groene.nl/artikel/verbroken-verbinding>

²⁰ Deze bevinding komt zeer pregnant naar voren uit SURF VerDuS studies (Verbinding van Duurzame Steden) en wordt aangeduid als de “paradox van de trage transitie” (de Kraker en Kemp, 2021).

²¹ <https://www.linkedin.com/pulse/de-nederlandse-innovatiebias-federatie-creatieve-industrie/?trackingId=jm0%2FAGcwSmKXNhXf9f93tA%3D%3D>

Economie Rapportage (ICER) die de stand van zaken weergeeft van de overschakeling naar een circulaire economie in Nederland. Het rapport beschrijft acties van maatschappelijke partijen en geeft handreikingen voor het kabinetsbeleid. Het Europese klimaatbeleid is een tweede voorbeeld van gebrekkige instrumentering. Het emissiehandelssysteem voor CO₂-emissies was bedoeld als prikkel om bedrijfstakken schoner te maken maar door uitstootrechten gratis te maken, kon de industrie er miljarden aan verdienen.²² Het was slecht doordacht en zorgde voor ‘windfall profits’ voor vervuilende bedrijven. De emissiehandel had beter per sector georganiseerd kunnen worden (Verbruggen, 2021) met minder gratis rechten. Energietransities vragen niet alleen om goede beprijzing maar ook om institutionele innovatie. Over de regionale energietransitie in Limburg schrijft TNO dat een actievere rol van de overheid nodig is, in de vorm van een transitie “van laveren naar navigeren”. Dat navigeren moet zich speciaal richten op de bemoeilijkende factoren van een transitie: strategische onzekerheid, complexe wederzijdse afhankelijkheid en een polyarchische machtsverdeling waarbij deelbelangen *de facto* veto-macht hebben.

C. Er is te weinig aandacht voor de onrust die transitie met zich meebrengen. Veel kiezers houden niet van onrust die eigen is aan transitie. Marc Oosterhout zegt: “Kiezers houden niet van verandering, ze zijn van nature behoudend. Ze zijn voor veiligheid en zekerheid. Dat zie je bijvoorbeeld bij technologische innovaties. Pas als innovaties aansluiten bij herkenbare routines, slagen ze. Natuurlijk kun je mensen veranderen en bewegen tot nieuw gedrag, maar dat loopt vrijwel altijd via de weg van zekerheid en vertrouwen.”²³ Behoudzucht is iets om rekening mee te houden. Dat kan via de volgende vragen: Hoe kunnen we mensen op basis van wat ze willen (waardevol vinden) iets laten doen wat duurzamer is? Hoe maak je opties aantrekkelijker voor mensen? Worden lasten en baten eerlijk verdeeld, en hoe kan daarvoor gezorgd worden? Hoe organiseer je een co-creatie proces met burgers, bedrijven, ontwerpers, ambtenaren en houd je het gaande?

Paul Vlaar ziet een voorname rol voor opbouwwerkers in de energietransitie. Zij komen bij mensen over de vloer, zijn in staat om te luisteren en kunnen sleutelfiguren en actieve bewoners mobiliseren voor wijkgerichte acties die breder zijn ingestoken dan op de energietransitie.²⁴ Beleid moet aansluiten bij de overwegingen en de gedragspraktijken van mensen.²⁵ Veel processen zijn veel te weinig een goed samenspel van persoonlijke, sociale, beleidsmatige en economische leerprocessen. Een nee-houding kan doorbroken worden door de behoeften van mensen centraal te stellen, via een mensgerichte

---

²² Volgens een onderzoek van CE Delft heeft de Europese industrie in de jaren tot 2019 30 tot 50 miljard euro verdiend aan het handelssysteem voor CO₂-uitstootrechten. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/07/onderzoek-industrie-maakte-winst-op-gratis-co2-uitstootrechten-a4046363> Zie ook <https://www.groene.nl/artikel/de-industriële-lobby-is-ongelooflijk-sterk>

²³ <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-kiezer-houdt-niet-van-verandering-dus-moet-links-juist-vertrouwen-bieden~b2bfef86/>

²⁴ Dit is wat hij schrijft: *Als we een sociaal rechtvaardige energietransitie willen is intensieve inzet en aandacht voor kwetsbare wijken een absolute noodzaak. In deze wijken met vaak een mix van huur- en (net betaalbare) koopwoningen, met mensen met lagere tot modale inkomens en opleidingen, met een multiculturele bevolkingssamenstelling en met relatief veel bewoners in een multi-probleemsituatie is een sociale benadering van de energietransitie noodzakelijk. In deze wijken zit niemand te wachten op de energietransitie en is de stemming veelal wantrouwend. Om ook deze wijken mee te krijgen is een speciale intensieve community benadering vereist, de zogeheten Asset Based Community Development–benadering.*

<https://www.canonsociaalwerk.eu/2019-Masterclass-Opbouw/2019-11-Paul-Vlaar-energietransitie-ertegenaan-met-opbouwwerk.pdf> Nederland heeft hier de nodige ervaring met wijkverbetering. Een top-down benadering is sociaal en economisch ongewenst. Hopelijk wordt dit ook ingezien door woningbouwcoöperaties en bestuurders. Zie verder ook het recente werk van Hilary Cottam (2020) over Welfare 5.0.

²⁵ In actie-termen: Zoek uit wat de aspecten zijn waar mensen om geven (gezondheid/voedsel/afval/energierekening); bespreek deze aspecten (in plaats van CO₂-reductie) en bekijk ze vanuit een gedrags- en emotioneel perspectief. (Conclusie uit CODALOOP project, beschreven in de Kraker en Kemp, 2021).

benadering met aandacht voor gedeelde overtuigingen en waarden, gemeenschappelijke belangen, procedurele rechtvaardigheid en wederzijds voordeel via meervoudige waardecreatie.

D. Meer aandacht is nodig voor de aanpassing van structuren. Duurzame ontwikkeling kan nooit via technologie alleen gerealiseerd worden. Structuren moeten op de schop (Bos and Grin, 2012), alle innovatie en transitie-onderzoekers zijn het hierover eens maar er wordt weinig gedaan met dit inzicht. Het triple helix model (samenwerking tussen overheden, kennisinstellingen en bedrijven tbv (open) innovatie) werkt voor high-tech innovaties uitstekend, maar is geen goed model voor duurzaamheidstransities (Diepenmaat et al., 2020) omdat het niet of te weinig gebruik maakt van maatschappelijke organisatie en burgers, die wel in de hybride sfeer actief zijn. Betrokkenheid van maatschappelijke organisaties zorgt er voor dat matig-duurzame opties (zoals biomassa stoken) als zodanig benoemd worden en dat de veranderkracht van burgerorganisaties benut wordt. Stimulering van interdisciplinair onderzoek zorgt ervoor dat het oplossend vermogen van sociaalwetenschappelijke kennis gebruikt wordt. Veel wetenschappelijk onderzoek is onnodig individualistisch en monodisciplinair en daardoor van weinig maatschappelijk nut. “Fundamenteel onderzoek is enorm belangrijk, maar nu wordt steeds meer erkend dat kennis en ervaring uit de praktijk zelf even waardevol is, en dat complexe maatschappelijke vraagstukken dus samen met mensen uit de praktijk aangepakt moeten worden. Daardoor is er steeds meer aandacht voor transdisciplinair onderzoek, dus niet alleen kennisontwikkeling door wetenschap, maar ook met en voor mensen uit de praktijk.”²⁶

Het stellen van ambitieuze doelen voor de lange termijn is in dat opzicht niet genoeg. In zijn boek *Groter denken, anders doen* schrijft Tjeenk Willink: “De markt heeft, wil ze duurzaam zijn, het tegenwicht nodig van een krachtige overheid”. Die overheid moet daarvoor gelegitimeerd zijn en dat vergt herstel van de vertrouwensbasis met burgers”.²⁷ In het essay “De energieke samenleving” wijst Maarten Hajer (2011) op het belang van een lerende overheid, het uitvoeringstekort en het probleem van legitimiteit. Thema’s die ook te maken hebben met de ‘tegenwichtige’ rol van de plurale sector. Dit alles wijst op de noodzaak van een ander sociaal contract en andere bekwaamheden en aandachtspunten. Het van ‘binnenuit’ werken aan systeem-innovatie kost tijd en inspanning, maar leidt tot maatwerk qua materiële opties en passende arrangementen (bevinding Koppelkansen project).²⁸

Bovenstaande wenken helpen niet alleen de transities (in de vorm van betere uitkomsten) maar dragen ook bij aan een Natuurlijk Sociaal Contract (NSC). De aandacht voor meervoudige waardecreatie helpt bedrijven en andere organisaties dingen te doen die in overeenstemming zijn met elementen van een Natuurlijk Sociaal Contract, en dragen bij aan een *nadere articulatie en concretisering* van een NSC (of elementen daarvan). Er is sprake van een wisselwerking, in de vorm van een opgaande spiraal (virtuous circle), via institutionalisering van beproefde transformatieve verandering.

---

²⁶ Citaat van Huntjens in <https://www.scienceguide.nl/2021/06/lector-van-het-jaar-wil-duurzaamheidstransitie-met-jongeren-aan-het-stuur/>

²⁷ Bron: <https://www.groene.nl/artikel/verbroken-verbinding>

²⁸ <https://www.verdus.nl/stedelijke-duurzaamheidstransities-energie-klimaat-circulariteit/>
<https://www.kennisactiewater.nl/co-creatie-trajecten/koppelkansen>

5. De effecten van corona

De Corona pandemie leidde tot hevige discussies over vrijheid en solidariteit. Ineens was er van alles dat niet meer kon. De Corona-crisis maakte, naast de issues die hierboven werden aangestipt ook kwetsbaarheden duidelijk van het huidige wereldwijde model van onbeperkt verkeer van goederen en mensen. Zo hebben protectionistische maatregelen en het sluiten van de grenzen geleid tot een aanzienlijke verstoring van de mondiale agro-voedselketens, bijvoorbeeld resulterend in een tekort aan buitenlandse seizoenarbeiders, vernietiging van verse producten als gevolg van marktfalen, en exportafhankelijke boeren werden geconfronteerd met lagere prijzen door hun contracten met grote retailers, waarbij marktrisico's vaak eenzijdig worden afgewenteld op de voedselproducenten. Een model van onbeperkte circulatie van goederen en mensen draagt bij aan de verspreiding van ziekten over de hele wereld, een factor die nog eens wordt versterkt door klimaatverandering (Laaksonen et al., 2010; Rees et al. 2019). Het coronavirus zal dan ook zeker niet de laatste pandemie zijn die grootschalige maatschappelijke ontwrichting veroorzaakt.

Bovenstaande kwetsbaarheden pleiten voor een meer lokale economie die gebaseerd is op korte ketens, circulariteit en zelfvoorziening, en daarmee dus veel minder afhankelijkheid van een kwetsbaar mondiaal model dat is overgeleverd aan de nukken van de markt, de onzekerheden van global supply chains, en de sociale en ecologische kosten die niet in de kostprijs meegenomen worden. De overheid hernam een leidende rol die geaccepteerd werd door de meeste Nederlanders en nagenoeg alle politieke partijen, maar ook resulteerde in fel verzet.

De crisis maakte duidelijk dat speciale bescherming nodig is voor de zwakken op de arbeidsmarkt. De werkgevers en werknemers hebben daarvoor een plan ingediend dat waarschijnlijk aangenomen wordt door de nieuwe regering. Het akkoord is onderdeel van een advies dat is opgesteld in de Sociaal Economische Raad (SER), en volgt op een advies in 2020 van de commissie-Borstlap over de hervorming van alle regels rond werk.²⁹

Miljarden aan steunpakketten vloeiden richting bedrijfsleven, zonder eisen aan duurzaamheid of belastingontwijking. Inmiddels blijkt hoezeer deze steun de economische crisis heeft gedempt, maar ook dat het gebrek aan controle op misbruik op forse schaal tot fraude heeft geleid. De meeste herstelplannen die er nu liggen zijn nogal tegenstrijdig met de klimaatbeloftes, en het economisch herstel in Nederland is tot dusverre geen groen herstel. Nederland doet het zelfs uitgesproken slecht volgens het Economic Recovery Project van Oxford University wat betreft de stimulering van een groene economie op basis van coronagelden.³⁰

Uit het transitie-onderzoek weten we dat de huidige ordeningsstructuren en regimes innovaties bevoordelen die aansluiten bij bestaande praktijken en structuren (Grin, 2019). De haast om de economie te herstellen leidt automatisch tot een herstel van de oude economie. Voor transities moet tijd genomen worden en er moet actief op worden ingezet. Subsidies zijn niet genoeg. Systeem-innovatieve verandering vergt nieuwe interfaces tussen experimenterende ondernemers en de formele kennisinfrastructuur, het oriënteren van de kennisprogrammering op de behoeften van deze ondernemers, aanpassingen in ruimtelijk beleid en/of waterbeheer (in het geval van

---

²⁹ <https://www.trouw.nl/economie/vakbonden-en-werkgevers-eens-over-hervorming-arbeidsmarkt~b8456013/>

³⁰ <https://recovery.smithschool.ox.ac.uk/are-we-building-back-better-evidence-from-2020-and-pathways-for-inclusive-green-recovery-spending/>

kringlooplandbouw) en veranderingen van de prikkelstructuur (Grin, 2019). Er is aandacht nodig voor de ordening die we hebben (van Witteloostuijn et al., 2011), niet alleen de marktordening maar ook de verhouding tussen burgers en staat, die tussen burgers en bedrijven en tussen burgers onderling. Verbondenheid en rechtvaardigheid moeten een grote plaats krijgen naast efficiëntie en de grote verkokering waarmee problemen aangevat worden moet doorbroken worden.

Positief is dat er een vermaatschappelijking van bedrijven gaande is en dat profiterend gedrag (in de vorm van belastingontwijking en zelfverrijking dankzij geprivilegieerde posities en deals) niet langer gedoogd wordt. Een antwoord “het is rechtmatig (want binnen de wet)” leidt tot groot reputatieverlies.

Verandering naar een ander sociaal contract is niet een nieuwe afspraak maar het resultaat van een aantal veranderingen: de vermaatschappelijking van bedrijven, de grote groei van “impact finance” en de opkomst van coöperatieve bedrijven en burgers die met de inzet van professionals iets doen voor de goede zaak. Coöperaties (zoals Food coops) en sociale innovatie-initiatieven (zoals Shareable en Nederland Zorgt Voor Elkaar) fungeren als ‘extended family’ en precies dat is wat ze aantrekkelijk maakt voor veel mensen, met name zij die niet mee willen doen in de *rat race*. Ze zijn aantrekkelijk voor werknemers omwille van de grotere autonomie, verbinding (met anderen op basis van gelijkwaardigheid) en werk dat past bij hun waarden en bekwaamheden. Een basisinkomen en initiatieven zoals ‘t Heerlens Heitje waarbij werklozen nuttige taken doen en betaald worden in lokaal geld zorgt voor meer inclusiviteit en stimuleert ook lokale bedrijven om mee te doen aan zaken die maatschappelijk nut hebben.³¹

Unilever ondervond veel hinder van aandeelhouders in haar programma om de omzet te verdubbelen en milieu-impact met een factor 2 te reduceren. Maar niet alleen aandeelhouders hebben macht, ook burgers hebben als consumenten veel macht. Als bedrijven actief participeren in een transitieproces (omwille van economische redenen omdat er klanten zijn en banken hun willen financieren), dan wordt het voor de overheid makkelijker om wetgeving voor aanvoerketens in te voeren. Als groene bedrijven vragen om een groener beleid omwille van de economische mogelijkheden ontstaat een virtueuze cirkel ipv een vicieuze cirkel.

Vóór het neoliberale tijdperk met haar ik-fixatie werd een belangrijk deel van de maatschappelijk noodzakelijke activiteiten al verricht op basis van ‘wij’-energie. Denk aan onderwijs, zorg, bibliotheken, etc. middels coöperaties en stichtingen van allerlei soort en met uiteenlopende doelen. Die sector heette ‘zonder winstoogmerk’. De dingen werden gedaan omdat mensen ze, vanuit een gemeenschappelijke overtuiging, noodzakelijk vonden en niet omdat er vooral geld mee verdiend kon worden. Er tekent zich een herstel af van waarde-gedreven gedrag, dankzij nieuwe sociale arrangementen: coöperatie-vormen, een buurtcafé dat in beheer is van burgers, Ons Land-achtige vormen van landbouw waarbij boeren pachten van mensen die hun producten afnemen, Dorpsmolens (privaat-civil society arrangementen voor wind-energieparken waarvan de situering afgestemd is op de diversiteit van wensen en de baten ‘eerlijk’ verdeeld worden) en waarden-gedreven bedrijven die participeren in Penta helix arrangementen voor innovatie. Via dit soort initiatieven en het groeiende besef van een gezamenlijke verantwoordelijkheid kan een ander sociaal contract groeien, niet als een opgelegd contract maar op basis van vrijwilligheid, co-creatie en meervoudige waardecreatie. De weg

---

³¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/07/na-een-klein-wonder-kwam-het-heerlens-heitje-van-de-grond-a4046413>

van vrijwilligheid is niet genoeg, regelgeving is ook nodig en Corona laat zien dat er draagvlak is voor regels die nodig zijn, maar dat er ook veel verzet is van mondige burgers met steun van populistische partijen. Regelgeving heeft als gevaar dat onruststokende partijen uit naam van vrijheid en anti-elite sentimenten zich hiertegen verzetten. De kunst is om de grote transitie die nu gaande zijn met elkaar te kunnen synchroniseren en gaandeweg tot een succesvol resultaat te laten leiden.

6. Conclusies

De duurzaamheidstransities van Nederland lopen aan tegen moeilijkheden: van het gas af gaat langzaam vanwege de hoge kosten, de transitie naar een circulaire, natuur-inclusieve landbouw ontmoet grote weerstand van activistische boeren en de transitie naar een circulaire economie bestaat voornamelijk nog uit recycling (downcycling). De transities vragen ook om sociale innovatie en economische hervormingen die voor een deel transitie-specifiek zijn en voor een deel deze overstijgen.

Politiek Den Haag breekt zich het hoofd over Corona maar ook over een andere belangrijke kwestie: de scheve verdeling van welvaart (ten voordele van hoger opgeleiden, vermogensbezitters, (Amerikaanse) platformbedrijven, belastingontwijking) en de wenselijkheid van een andere economie (humaner, eerlijker en vooral minder destructief voor mens en natuur).

Al deze kwesties zijn verbonden met elkaar. De duurzaamheidstransities hebben last van “consumer capitalism” (aangedreven door financieel kapitalisme) die afwenteling van kosten mogelijk maakt; ongelijkheid maakt dat zwakkeren eerder last dan voordeel zullen hebben van energietransitiebeleid tenzij expliciet rekening met hen gehouden wordt; netwerksturing bevoordeelt regime-spelers en sociale innovatie wordt vooral gezien als middel en niet als waardevol doel.

In ons stuk pleiten we voor andere relaties tussen burgers, samenleving en overheid, en de daarbij behorende andere rechten en plichten. De complexe uitdagingen van de 21ste eeuw vereisen een transitie in de richting van een Natuurlijk Sociaal Contract dat de relatie tussen de mens en zijn sociale en natuurlijke leefomgeving herstelt. Zonder deze omwenteling, die ook om een georganiseerd leerproces vraagt, zal van structureel duurzame oplossingen weinig terechtkomen.

In dit paper bepleiten wij een synchronisatie van ontwikkelingslijnen op vijf gebieden:

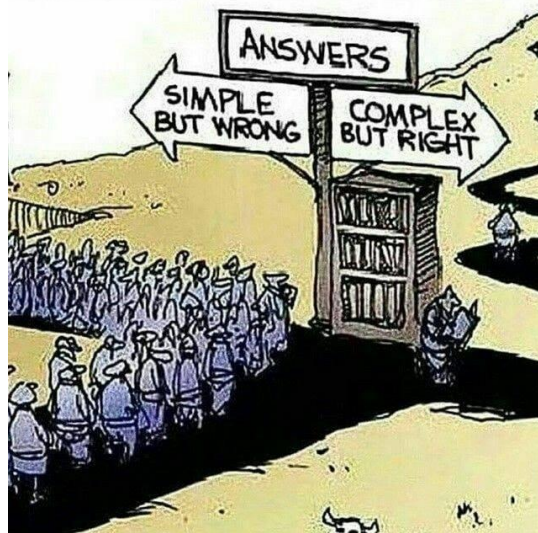
1. **Sectoren:** meer aandacht voor meervoudige waardecreatie (dus niet alleen financiële waarde) en betrokkenheid van civil society bij de energietransitie, voedseltransitie, landbouwtransitie en de transitie naar een circulaire economie (om zo ecologie, welzijn en economie beter te dienen).
2. **Op economisch gebied:** een economie die werkt voor iedereen en voor de planeet (ipv een economie van winnaars, belastingontwijkers en verliezers), de geleidelijke overgang van een mondiale lineaire economie (produceren, gebruiken, weggooien) naar een lokale circulaire (deel-)economie op basis van duurzaamheid, van afwentelen van kosten naar het beprijzen van verborgen sociale en ecologische kosten.
3. **Op sociaal gebied:** gemeenschapszin i.p.v. individualisme, homo ecologicus en cooperans i.p.v. de homo economicus. Dit vergt een (sociaal) lerende transitie van ego-bewustzijn naar eco-bewustzijn, en voorbij individualisme naar sociaal en ecologisch rentmeesterschap en solidariteit

4. **Op ecologisch gebied:** Omarm complexiteit en systeemdenken, bestuur de samenleving als een sociaal-ecologisch systeem, leer en ontwerp op basis van natuurlijke ontwerpprincipes, in het bijzonder de lessen van duurzame, gezonde en volwassen ecosystemen, w.o. aanpassingsvermogen, veerkracht, hulpbronnefficiëntie, circulariteit, zelforganisatie en de onderling verbonden relatie tussen alle organismen. Stedelijke en landelijke landschappen waar ecologie en economie in evenwicht zijn en tegelijkertijd welzijn en bescherming bieden voor mens, dier en natuur (zie de voorbeelden van ruimte voor de rivier, eco-steden en kringlooplandbouw)
5. **Op institutioneel gebied:** stimuleren van lokale democratie en polycentrisch bestuur, meer burgerinitiatieven en uitbouw van de plurale economie, verankering mensen- en natuurrechten in ethiek en grondwet en proportionele handhaving van wetten. Belangrijk is een open samenleving en dialoog over gedeelde overtuigingen en waarden, gemeenschappelijke belangen, procedurele rechtvaardigheid en mogelijkheden voor meervoudige waardecreatie en wederzijds voordeel.

Die andere economie en alles wat daarbij hoort (o.a. verantwoordelijke bedrijven, verdieping van de democratie en respecteren van milieugrenzen) is niet te vangen in een paar woorden of ronkend narratief (zoals “economy of the common good” en een “distributieve en regeneratieve economie”). Het gaat om actieve vormen burgerschap, een andere bestuurscultuur én andere verdienmodellen voor bedrijven dankzij sociale innovatie, nieuwe economische instituties (zoals coöperatieven, gemeenschappelijk eigendom) en Penta helix modellen van samenwerking die onder meer bestaande bedrijven helpen anders te produceren.

De *status nascendi* vraagt om zorgvuldige begeleiding en participatie bij het verder geboren worden. Het vereiste nieuwe perspectief is theoretisch noch praktisch al voldoende uitgewerkt, dus is nog te onvolwassen om echt een vuist te kunnen maken. Het borrelt en bruist wel overal. Steeds meer partijen veranderen van koers, en diegene die dat niet of te weinig doen worden door de rechter gedwongen, zoals in de Urgenda-klimaatzaak tegen de Nederlandse overheid of Milieudefensie tegen Shell. Dat zijn belangrijke gamechangers richting een Natuurlijk Sociaal Contract, dus we gaan de goede kant op.

De transitie naar een rechtvaardige samenleving waarin duurzaamheid, waardigheid, welzijn en welvaart voor alle burgers en de planeet werkelijkheid worden is zeker geen makkelijk en vredig proces (ook al is de wenselijkheid ervan breed gedeeld). Het is waarschijnlijker dat de gelden voor herstel ten gunste komen aan bedrijven van de oude economie, maar uit de dialectiek van de twee soorten economie kan, dankzij actief burgerschap in bedrijven, in combinatie met een vrijer regeerakkoord, een tweede kamer die meeregeert en een actief sociaal- en duurzaamheidsbeleid voert (met oog voor sociale ongelijkheid), een andere economie obv een ander sociaal contract ontstaan of in ieder geval groeien. Omdat eenvoudige oplossingen niet bestaan is het nodig dat verandering een breed gesteund lerend proces is.

Bron: <https://nl.pinterest.com/pin/377458012500885790/>

Corona is als zodanig dus niet een 'game changer' maar wel een crisis die samen met de politieke crisis benut kan worden voor een herstel van vertrouwen in politiek, overheid en bedrijven. In onze ogen is er een alternatief voor de neoliberale economie, deze bestaat deels zelfs al, in de vorm van coöperatieven, Teal bedrijven, purpose-driven leadership en een grotere oriëntatie van investeerders op maatschappelijke waardecreatie. Een ander sociaal contract is aan het ontstaan en wordt als zodanig ook benoemd en bepleit (Omtzigt, 2021, Huntjens, 2021). Transitiebeleid kan hiervan profiteren en daaraan actief bijdragen.

De verschillende transities die nu gaande zijn moeten nog veel verder op stoom komen en onderling worden gesynchroniseerd teneinde de maatschappelijke resultaten te leveren die zo urgent gewenst zijn. Maar er is, mede door Corona, een grote onzekerheid ontstaan over de eigen rol die men als burger, bestuurder, manager in die processen kan spelen en wat die uitkomst betekent op het persoonlijke en maatschappelijke vlak. Ook de vraag naar hoe de vereiste politieke machtsvorming tot stand kan komen is nog verre van uitgewerkt, laat staan een feit. De komende jaren zijn bepalend of de spagaat tussen de 'wil tot het nieuwe' en de 'terughoudendheid vanuit het onzekere' leidt tot een veranderingsproces naar een meer rechtvaardige en duurzame samenleving, of haar tegendeel in de vorm van stagnatie en verdere polarisering en machtsstrijd. Het onvoldoende actief betrekken van een groot deel van de samenleving in een pluralistisch veranderingsproces, kan leiden tot een dystopisch proces, van dictatuur en stilstand en alle negatieve effecten die daarbij horen: buitenspel stellen van kritische pers, zelfcensuur, politiek gemotiveerde benoemingen aan universiteiten, cliëntelisme en verval van infrastructuur. Dan hebben we niet een Natuurlijk Sociaal contract maar een diep gepolariseerde samenleving. Als mensen niet actief kunnen deelnemen aan transities worden ze al gauw tegenstanders, zeker in een tijd van polariserende politiek. Een nieuw (democratisch gelegitimeerd) Natuurlijk Sociaal Contract verschaft een samenhangende context voor een aanvankelijk diverse en divergerende reeks (politieke) missies die nader gestalte krijgen.

Addendum: Meervoudige waardecreatie als uitdaging voor commerciële partijen

Meervoudige waardecreatie (MWC) verwijst naar initiatieven waarbij geprobeerd om zoveel mogelijk waarde te creëren voor de betrokken partijen en samenleving. Via concrete projecten

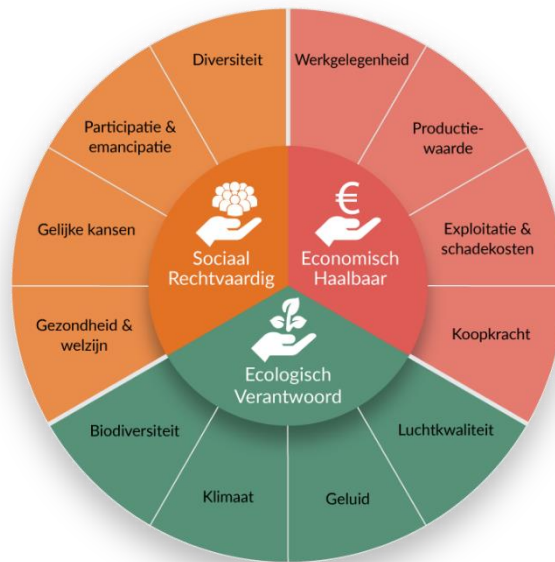
wordt gewerkt aan maatschappelijke uitdagingen zoals nieuwe woningen, zinvolle arbeid voor iedereen, samen dingen doen, klimaatadaptatie, circulariteit, klimaatneutraal wonen en natuurontwikkeling. Dit kan via woningen waarbij mensen een tuin en binnenruimten delen, in woningen met een zeer laag energiegebruik, die betaalbaar zijn dankzij slimme ontwerpen en de inzet van vrijwilligers en eindgebruikers en speciale financiering en eerlijke delen in kosten en baten van gemeenschappelijk activiteiten. Dit vereist maatwerk, design denken en speciale partnerships.

Duurzaamheid is niet te realiseren door bedrijven die concurreren met ander bedrijven obv goedkoopte. Als bedrijven beloond worden door dingen die waardevol zijn voor de samenleving doen, wordt een schadelijk mechanisme doorbroken: de acceptatie van schade voor mens en samenleving. Dat kan via designdenken en betrokkenheid van partijen uit andere sectoren en domeinen die relevante oogmerken en kennis & geld hebben.

Een succesvol voorbeeld van MWC is de ontwikkeling een ronde ren voor 30.000 leghennen (Rondeel). Het uitgangspunt was: hoe zorgen we ervoor dat de kippen gelukkig zijn, de boer eraan verdient en consumenten voor de duurere eieren willen betalen. De oplossing werd gevonden in vrije loopruimte, de erkenning van de diervriendelijkheid (door de dierenbescherming), relatief weinig werk voor de boer (arbeidsextensief) en gezond voer en geringe milieubelasting. Buitenlucht die vrij naar binnen kan maakt ventilatie overbodig, bespaart energie en zorgt ervoor dat er minder fijnstof wordt rond geblazen. Speciale verpakking op basis van zetmeel in een ronde vorm zorgt ervoor dat de eieren opvallen in de schappen van de supermarkt.

Het rondeelsysteem is ontwikkeld door Wageningen Universiteit, samen met boeren, de Dierenbescherming en consumenten in een ontwerpproces (Reflexief, interactief ontwerp - RIO) met de volgende eigenschappen:

- 1) Concrete ontwerpactiviteiten als centraal onderdeel van het proces.
- 2) Systematische inventarisatie en verbinding van behoeften en waarden van betrokken actoren met de technische en structurele eigenschappen van het ontwerp.
- 3) Tweede orde analyse van probleemdefinities en behoeften, en het vergroten van kansen op *synthese* van verschillende behoeften in een ontwerp.
- 4) Keuze voor zowel transparant als strategisch actorschap van de uitvoerende professional, op grond van een heldere opdracht van de financier.
- 5) Het bieden van voldoende structuur en zekerheid aan partijen om actief deel te nemen: niet alleen in het denkproces, maar ook in het doen.
- 6) Transdisciplinaire benadering: nauwe koppeling tussen natuurwetenschappelijke en sociaal-wetenschappelijke kennis, en inzichten uit de geesteswetenschappen.
- 7) Grondige behoefteanalyse; nauwkeurig scheiden van behoeften, functies en oplossingen resulterend in programma's van eisen aangepast aan lokale omstandigheden.

Via meervoudige waardecreatie kunnen meerdere doelen (genoemd in bovenstaande figuur) gediend worden. Betrokken partijen moeten bereid zijn dit nader te bekijken en ook bereid zijn om een nieuwe identiteit, rol, activiteiten en afhankelijkheden (Velter et al. 2020) te accepteren. De overheid kan dit faciliteren via innovatie-steun, soepele interpretatie/handhaving van regelgeving en programma's van kennisdisseminatie. Maatschappelijk georiënteerde onderzoekers speelden hierbij een belangrijke rol, dus dat is ook iets om te stimuleren (via missie-georiënteerde onderzoek- en innovatieprogramma's) en via de stimulering van kennis over meervoudige waardecreatie.

Bronnen: www.trouw.nl/nieuws/boer-kip-klant-iedereen-is-blij-met-het-rondeel-ei~b4d0d6a3/ en Bos (2010)

Literatuur

Avelino, F. & Wittmayer, J. (2016). *Shifting Power relations in Sustainability Transitions: a Multi-actor Perspective*. In: Journal of Environmental Policy & Planning, Vol 18, No 5, 628-649.

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1523908X.2015.1112259>

Bos, A.P. (Bram) (2010). Reflexief Interactief Ontwerpen (RIO). De interactieve aanpak van Wageningen UR Livestock Research achter 'Ontwerpen voor Systeeminnovatie'. Wageningen UR Livestock Research, Rapport 344.

Bos, A. P., & Grin, J. (2012). Reflexive interactive design as an instrument for dual track governance. In M. Barbier, & B. E. Elzen (Eds.), *System innovations, knowledge regimes, and design practices towards transitions for sustainable agriculture* (pp. 132–153). INRA.

Cottam, H. (2020). *Welfare 5.0: Why we need a social revolution and how to make it happen*. UCL Institute for Innovation and Public Purpose, Policy Report, (IIPP WP 2020-10). <https://www.ucl.ac.uk/bartlett/public-purpose/wp2020-10>

- Cuperus, R. (2021). Coronacrisis versterkt 'bestuurlijk normaal' ten koste van 'democratisch normaal'. <https://coronapapers.nl/nieuws-1/nieuws/coronacrisis-versterkt-bestuurlijk-normaal-ten-koste-van-democratisch-normaal>
- De Kraker, J., Kemp, R. (2021). Stedelijke duurzaamheidstransities: Energie, klimaat & circulariteit. VerDuS SURF Synthesestudie Duurzaamheid. <https://indd.adobe.com/view/f464648d-e5d6-4c47-8628-584cdd6fe208>
- de Moor, T., Duffhues, T. (2021). Burgercollectieven als go-between tussen burger en overheid in en na crisistijden, Institutions for Collective Action, Rotterdam School of Management, Erasmus University. <https://coronapapers.nl/nieuws-1/nieuws/burgercollectieven-als-go-between-tussen-burger-en-overheid-in-en-na-crisistijden>
- Diepenmaat, H., Kemp, R., Velter, M. (2020), Why sustainable development requires societal innovation and cannot be achieved without this, Sustainability (special issue "Sustainable Innovation and Transformation"). <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/3/1270>
- Dirven, J., Rotmans, J. Verkaik, A-P. (2002). Samenleving in Transitie: Een vernieuwend gezichtspunt. <https://edepot.wur.nl/107583>
- Felber, C. (2015). *Change Everything: Creating an Economy for the Common Good*. Vienne: Zen Books.
- Geels, F.W. (2005) 'Processes and patterns in transitions and system innovations: Refining the co-evolutionary multi-level perspective', *Technological Forecasting & Social Change*, 72(6): 681-696.
- Göpel, M. (2021) *Onze wereld nieuw denken*. Uitgeverij Pluim.
- Grin, J. (2019) Reactie op verzoek van de Tweede Kamer, op Katrien Vermeer, Het bewerkstelligen van een transitie naar kringlooplandbouw, 12 maart 2019.
- Grin, J., Rotmans, J., Schot, J. (2010). *Transitions to Sustainable Development: New Directions in the Study of Long-Term Transformative Change*, Routledge.
- Hajer, M. (2011). De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie. PBL. <https://www.pbl.nl/publicaties/signalerapport-de-energieke-samenleving>
- Hendriks, C.M. and Grin, J. (2007), Contextualizing Reflexive Governance: the Politics of Dutch Transitions to Sustainability, *Journal of Environmental Policy & Planning*, 9(3-4): 333-350.
- Huntjens, P. (2019)). Sociale innovatie voor een duurzame samenleving. Op weg naar een natuurlijk sociaal contract, Publicatie nav lectorale rede van Patrick Huntjens op 20 juni 2019 in Rotterdam, Hogeschool InHolland.
- Huntjens, P. (2021) *Towards a Natural Social Contract: Transformative Social-Ecological Innovation for a Sustainable, Healthy and Just Society*. Springer International Publishing, March 2021, eBook ISBN: 978-3-030-67130-3, hardcover ISBN: 978-3-030-67129-7. Available at: <https://www.springer.com/gp/book/9783030671297>
- Hurenkamp, M. & Tonkens, E. (2021). De tegenmacht dat ben je zelf. <https://coronapapers.nl/nieuws-1/nieuws/de-tegenmacht-dat-ben-je-zelf>
- Jones, P.T., De Meyere, V. (2009). *Terra Reversa. De transitie naar een rechtvaardige samenleving*. EPO en Jan van Arkel.
- Jonker, J. (2013). *Werken aan de Weconomy. Duurzaamheid coöperatief organiseren*. Deventer, Uitgeverij Kluwer.

- Jonkergouw, G. (2013). From Ego to Eco. A Manifesto for the development of triple helix networks into learning ecosystems – The Ecosystem Academy.
https://issuu.com/gerjonkergouw/docs/manifesto_from_ego_to_eco_english_9-2020
- Kemp, R., Schot, J., & Hoogma, R. (1998). Regime shifts to sustainability through processes of niche formation: The approach of strategic niche management. *Technology analysis & strategic management*, 10(2), 175-198
- Kemp, R., F.W. Geels (2005). Innovatie en duurzaamheidstransities, Economisch-Statistische Berichten (Dossier Ontkoppeling van milieu en economie) vol. 90 nr 4461, pp. D14-D15.
- Kemp, R., D. Loorbach and J. Rotmans (2007) Assessing the Dutch energy transition policy: how does it deal with dilemmas of managing transitions? *Journal of Environmental Policy and Planning* (special issue on “Governance for Sustainable Development Steering in contexts of ambivalence, uncertainty and distributed control), Vol. 9, Nos. 3-4, 315–331.
- Kemp, R. (2010) The Dutch Energy Transition Approach, *International Economics and Economic Policy*, 7: 291–316.
- Kern, F., Howlett, M. (2009). Implementing transition management as policy reforms: a case study of the Dutch energy sector Introduction: socio-technical systems, policy regimes and transition management reforms. *Policy Science*. 42: 391-408.
- Laloux, F. (2014). *Reinventing Organizations. A Guide to Creating Organizations Inspired by the Next Stage of Human Consciousness*, Nelson Parker.
- Layard, P. (2010). Measuring subjective well-being, *Science*, 327(5965): 534-535
- Loeber, A. (2003). Inbreken in het gangbare. Transitie management in de praktijk: de NIDO-benadering. Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling, Leeuwarden.
- Loorbach, D., Frantzeskaki, N., Avelino, F. (2017). Sustainability Transitions Research: Transforming Science and Practice for Societal Change, *Annual Review of Environment and Resources*, 42(4).
- Loorbach, D., Rotmans, J. (2009). Complexity and Transition Management. *Journal of Industrial Ecology* 13(2):184 – 196.
- Meadowcroft, J. (2011). ‘Engaging with the Politics of Sustainability Transitions, *Environmental Innovation and Societal Transitions* 1(1): 70–75.
- Mintzberg, H. (2015). Rebalancing Society: Radical Renewal Beyond Left, Right, and Center, Berrett-Koehler Publishers. http://www.mintzberg.org/sites/default/files/page/rebalancing_full.pdf
- Mintzberg, H. (2015). Time for the Plural Sector, *Stanford Social Innovation Review*, https://ssir.org/articles/entry/time_for_the_plural_sector#
- Mulgan, G. (2013). *The Locust and the Bee. Predators and Creators in Capitalism’s Future*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Omtzigt, P. (2021). *Een nieuw sociaal contract*. Prometheus.
- Oosterling, H. (2016). *Waar geen Wil is, is een Weg. Doemdenken tussen Europa en Japan*. Amsterdam, Boom Uitgeverij.
- Perez, C. (2016). Capitalism, Technology and a Green Global Golden Age: The Role of History in Helping to Shape the Future, in M. Mazzucato and M. Jacobs (eds.) *Rethinking Capitalism*, London: Wiley Blackwell Ch. 11 pp. 191-217.

- Planko, J., Cramer, J.M., Chappin, M.M., Hekkert, M.P. (2016). Strategic collective system building to commercialize sustainability innovations. *Journal of Cleaner Production*, 112, 2328–2341.
- Putters, K. (2019). *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*. Amsterdam, Prometheus.
- Raworth, K. (2019). *Donuteconomie. In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw*, Nieuw Amsterdam.
- Rotmans, J., Kemp, R., van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution: transition management in public policy. *Foresight*, 3(1), 15-31.
- Schot, J., Geels, F.M. (2008). Strategic niche management and sustainable innovation journeys: theory, findings, research agenda, and policy. *Technology analysis & strategic management*. 20(5), 537-554.
- Sipkema, T. (2021). Beïnvloedt corona ons stemgedrag? <https://coronapapers.nl/nieuws1/nieuws/beinvloedt-corona-ons-stemgedrag>
- Tjeenk Willink, H. (2013). De Verwaarloosde Staat. Bart Tromplezing. Bart Trom Stichting. http://www.barttrompstichting.nl/publicaties/publicaties_item/t/de_verwaarloosde_staat_tekst_bart_tromplezing_van_herman_tjeenk_willink Ook in de Groene Amsterdammer (11 november 2013).
- Tjeenk Willink, H. (2018). *Groter denken, kleiner doen. Een Oproep*, Prometheus.
- TNO (2020). Institutionele innovatie voor de regionale energietransitie. TNO 2020 P11978 | Eindrapport. <https://www.newenergycoalition.org/custom/uploads/2021/02/TNO-2020-P11978-Institutionele-innovatie-voor-de-regionale-energietransitie.pdf>
- Van Bavel, B. (2018). *De onzichtbare hand: hoe markteconomieën opkomen en neergaan*. Prometheus.
- van Witteloostuijn, A., Sanders, M., Hendriks, C. (2011). *Ordering op orde. Een sociaal-liberale visie op de verhouding mens, markt en overheid. Sociaal-liberale grensverkenningen*, Mr. Hans van Mierlo Stichting.
- Verbruggen, A., (2021). *Pricing carbon Emissions. Economic Reality and Utopia*. Routledge.
- Voss, J-P., (2007). Innovation processes in governance: the development of ‘emissions trading’ as a new policy instrument. *Science and Public Policy*, 34(5): 329–343.
- Ziegler, R. (2013) Real Social Contracts for Sustainability? Philosophical and Political Implications of Social Agreement in Circumstances of Poverty and Degraded Ecosystems. *Public Reason* 5 (2): 3-20, 2012